

Смислотворчість у структурі процесів смислової динаміки

С.Л. Марков

кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто основні процеси смислової динаміки особистості, розкрито їх структуру та взаємозв'язки. Проаналізовано якісно вищий, інтегративний процес породження смислів – смислотворчість, розкрито її сутність і специфіку прояву в феноменологічних світах і різних формах творчої активності.

В статье рассмотрены основные процессы смысловой динамики личности, раскрыта их структура и взаимосвязи. Проанализирован качественно высший, интегративный процесс порождения смыслов – смысловотворчество, раскрыта его сущность, специфика проявления в феноменологических мирах и в различных формах творческой активности.

The article discusses the basic processes of meaning dynamics of personality, reveals their structure and interactions. The author analyzes sense creation as the highest quality, integrative process of meaning-making, reveals its essence, the specific of manifestations in the phenomenological worlds and in various forms of creative activity.

Ключові слова: смислотворчість, смислоутворення, смислу-усвідомлення, смислоробівництво, процеси смислової динаміки.

Постановка проблеми

Смисл є фундаментальною та елементарною формою людського буття, вихідною екзистенціальною цілісністю, голографічною одиницею та живою «клітинкою» людської психіки. Він органічно сплавляє універсне та індивідуальне, насичує саму тканину життя вищими переживаннями та цінностями, надає їй екзистенціального та сутнісного духовнотворчого виміру.

Будучи по суті трансіндивідним, надбуттєвим і надсутнісним утворенням, смисл відкриває доступ до духовних висот і безмежних можливостей універсного «Я» та внаслідок трансценденції всередину виступає як породжуючий та інтегруючий центр свідомості, що вільно управляє станами, психічними процесами та діями людини. Проявляючись у вигляді ціннісно-смислового ядра творчої позиції особистості, смисл породжує, зв'язує воєдино, насичує змістом, переживаннями та спонукальною силою такі внутрішньо-особистісні структури, як мотиви, життєві цілі, аттїтуди, цінності й ідеали.

«Проблема смислу...», – писав О.М. Ле-

онтєв, – це останнє аналітичне поняття, що вінчає загальне вчення про психіку, так само як поняття особистості вінчає всю систему психології» [1, с. 3]. Також В.П. Зінченко підкреслював ключове, центральне значення смислу як у психології, так і в самому житті, стверджуючи, що смисл встає над руховими, перцептивними, мнемічними, розумовими і навіть особистісними та надособистісними завданнями. «Деякі його називали четвертим, деякі – п'ятим виміром буття. Хоча його потрібно назвати першим», – писав дослідник [2, с. 48].

У свою чергу Д.О. Леонтєв розглядав смисл як одну з центральних категорій психології, яка інтегрує та пронизує різні рівні й феномени психіки та існує в просторі особливої смислової реальності, деякого континууму, «смислової тканини», що формується на основі життєвих відносин і «життєвого світу» суб'єкта [3].

Водночас смисли є гранично рухливими, пульсуючими та варіативними утвореннями, тому особливий інтерес становить дослідження та розкриття їх сутнісних процесуально-динамічних ха-

рактик. При цьому пріоритетним завданням є розкриття сутності та основних проявів смислопородження, як творчого по своїй сутності процесу, що вільно включає в себе уяву та інтуїцію, продуктивний діалог і вільне самовираження створення нових ідей та замислів і творче вирішення проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вітчизняні психологи, які досліджували проблему «малої» динаміки смислової системи особистості, виявляли різні види смислопороджучих процесів, що подавались як: смислосудівництво (Ф.С. Василюк, 1984); народження смислових систем у співвіднесенні окремих ситуацій, актів поведінки до більш широких контекстів життя (Б.С. Братусь, 1988); смислотворення та смислоусвідомлення (Д.О. Леонтьєв, 1999; С.В. Дмитрієв, 2001; Б.С. Братусь, 2006); смислотворчість (С.В. Дмитрієв, 2001; О.О. Осанов, 2002); добування, трансляція та породження нових смислів у процесі творчого розуміння (В.П. Зінченко, 1997); потенціація, що є методом і процесом множення смислів (М. Епштейн, 2001, Г.Л. Тульчинський, 2002) [4-11].

У західній психології проблема смислотворення (meaning-making) і смислоконструювання (meaning construction) розглядалася переважно з конструктивістських позицій. Так, у низці робіт смислотворення розглядалось як процес розгортання та розвитку ментальних моделей або схем (Johnson-Laird P.M., 1980; Harel S., Papert S., 1991) [12; 13]. При цьому В. Shore (1991) як механізми конструювання смислів виділяв процеси схематизації, синестезії, вторинної інтерсуб'єктивності та творчого породження ідіосинкратичних аналогій і первісних сенсорних метафор [14]. Окремо можна виділити роботи, у яких процес конструювання знань і смислів розуміється як експериментування, здійснення мисленневих маніпуляцій, створення уявних образів, як візуальне та логовізуальне мислення та візуалізація (Poplin M., 1991; Shank G., 1992; Cunningham D., 1992; Solso R., 1994; Best B., Blake A.,

Varney J., 2005) [15-18].

Деякими авторами процес смислопородження (sense making) розуміється як відкриття смислів під час усвідомлення та переживання досвіду і ситуацій, що за своїм змістом корелює з процесом смислоусвідомлення. У цьому разі процес створення та відкриття нових смислів постає як осягнення, розуміння, інтерпретація об'єктів шляхом їх включення в нові смислові контексти (K. Weick, 1995), а також як процес моделювання та створення репрезентацій отриманої інформації (Pirolli P., Russell D., 2011) [19; 20].

Нині в західній психології активно розвивається культурологічний підхід до дослідження процесу створення смислів, заснований роботами М. Чікцентміхайї (1990). Автор стверджував, що кожна культура містить у собі систему смислів, що слугують орієнтирами для цілей, які окремі особистості реалізують у своїй поведінці [21]. У рамках цього підходу смислопородження розуміється як втілення культурних смислів, як виробництво нових смислів за допомогою інтерсуб'єктивного діалогу всередині культури і як процес осмислення та розуміння поведінки представників різних культур (Shweder, R., 1991; Shore, B. 1996; Osland J., Bird A., 2000) [22-24].

Особливої уваги заслуговують концепції, у яких розкриваються смислопороджучі потенції таких цілісних екзистенціальних утворень, як оптимальне функціонування особистості, стан потоку і творче бачення. Так, на думку М. Чікцентміхайї, смисл створюється переживанням стану потоку, викликаного концентрацією на цілі, повним включенням і залученістю в діяльність (М. Чікцентміхайї, 1990; М. Чікцентміхайї, Дж. Накамура, 2003) [21; 25]. У свою чергу J. Kolko (2010) стверджував, що смисли виникають у процесі цілісного бачення світу та ситуацій, за допомогою зміни фреймів і створення активних перспектив, часто суб'єктивних і тенденційних точок зору, які одночасно описують і перцептивно змінюють сприйняття тієї чи іншої ситуації [26].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Смислотворчість за своїм змістом визначається як член синонімічного ряду понять «смислопородження», «смислоконструювання», «смислосбудівництво», «смислоперетворення». При цьому в сучасній психологічній літературі, присвяченій цій проблемі, чітко не виявляється зміст і специфіка смислотворчості, не визначається її сутність та особливості прояву як якісно вищої форми творчої активності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз змісту та структури основних процесів смислопородження, виявлення місця смислотворчості в цілісному процесі смислової динаміки особистості, визначення її сутності, структури та особливостей прояву в різних формах творчої активності.

Виклад основного матеріалу дослідження

«Смисл людського життя, – писав В.В. Налімов, – полягає в активному вивільненні, творчому і спонтанному розпакуванні гранично спресованих смислів, закладених у Всесвіті, в розширенні горизонту існування і в породженні нових, більш глибоких і складних смислів» [27].

Самі смисли є динамічними та рухливими утвореннями, способом існування яких є самопородження і згасання, пульсування та вільна гра, переливи, мерехтіння і тонка вібрація. Так, на думку Г.І. Богіна, смисл не «лежить у наявності», його не можна «мати», а єдиною формою існування смислу є його породження або, додамо, самопородження у спеціально створеному генеративному динамічному просторі [28].

У ході цілісного та систематичного аналізу «малої динаміки» смислових утворень, Д.О. Леонт'єв розділив смислопроджуючі процеси на три класи: смислоутворення, що є розширенням смислових систем на нові об'єкти та породженням нових похідних смислових структур; смислоусвідомлення, що розуміється як розкриття нових смислових контекстів і смислових зв'язків об'єктів; смислосбудів-

ництво (Ф.Е. Василюк, 1984), що проявляється у змістовній перебудові життєвих відносин і глибинно-особистісних смислових структур [3; 6].

У свою чергу С.В. Дмитрієв виділяє низку різних видів смислової активності особистості, які можуть бути згруповані за представленою Д.О. Леонт'євим трирівневою схемою:

1. Смислопокладання – приписування смислу та значення тим чи іншим об'єктам, елементам знакової системи або системам діяльності людини.

1.1. Смислоінтерпретація – перероблення засвоєних людиною смислів відповідно до її концептуально-ціннісної системи та розгляд дійсності через призму духовно-особистісних цінностей людини.

2. Смислоусвідомлення – смислова рефлексія предмета діяльності як вирішення задачі на смисл.

2.1. Смислоосягнення – освоєння й осягнення смислів, раніше внесених до соціокультурних об'єктів.

3. Смислотворчість – породження смислів власної духовної, інтелектуальної чи практичної діяльності, що проявляється як розпредмечування індивідом уже існуючих соціокультурних смислів і опредмечування ним власних сутнісних сил як виявлення духовно-ціннісних смислів діяльності та їх інтерпретація.

3.1. Смислосбудівництво – перебудова та надбудова глибинних смислових структур особистості у відповідності з принципом єдності особистості та її предметного світу.

3.2. Соціокультурне смислосбудівництво – здатність продукувати культурну реальність і «перекладати» особистість на мову творів культури [7].

У роботах А.В. Россохіна, у яких в основу породження смислів покладено особистісну рефлексію, запропоновано таку структуру смислопроджуючих процесів:

1. Смислоутворення (смислосбудівництво) – поширення колишніх смислів на нові об'єкти, ситуації, обставини, осмислення нових подій і відносин у попередньому контексті.

2. Смыслоусвідомлення – рефлексія ранише не усвідомлених життєво важливиx відносин і поглядів суб'єкта шляхом включення змістів свідомості в нові контексти.

3. Смыслоперетворення – процес зміни смислів [29].

Граничне узагальнення існуючих класифікацій смислових процесів дає змогу подати їх у вигляді гранично генералізованої діалектичної зв'язки «смыслоположення-смысловбачання», а також синтезуючого їх процесу смислотворчості, яка конституюється за допомогою взаємопроникнення та взаємозбагачення двох перших базових процесів.

1. Смылопокладання розуміється як освоєння та присвоєння навколишньої дійсності та побудова свого осмисленого життєвого світу, наповнення його новими, особистісно значущими об'єктами. Смылопокладання реалізується як проекція ціннісно-смысловї системи особистості на феноменологічні світи, як приписування смислу, деякої особливої якості, що надає об'єктам і ситуаціям певну цінність. Смысл тут виступає інструментом, «чарівною паличкою», за допомогою якої оживлюються та породжуються нові об'єкти, що включаються до життєвого світу особистості, тим самим формують і розширюють його. При цьому сам розвиток смислів життєвого світу відбувається шляхом поглиблення та піднесення мотивів, зайняття універсальної творчої позиції та активізацією вищих цінностей.

Близькими за змістом до смислопороджуючого процесу є поняття: «смыслонадання» (Sinngibende) (Гуссерль Е., 1913), «смыслоформування» (Гадамер Г., 1960), «смыслоутворення» (Д.О. Леонтьєв, С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), «смылопокладання» (С.В. Дмитрієв), «смысловизначення», «роздача» і «приписування смислів» [3; 7; 29].

2. Смысловбачання ґрунтується на безкорисливому пізнанні, аналізі та осмисленні об'єктів навколишнього світу, шляхом співвіднесення їх з усе більш широкими цілісними контекстами, духовно-культурними цінностями, універсаліями

та граничними вимірами буття. Свідомість висвічує об'єкт, який включається в систему взаємовкладених контекстів, взаємодія та розширення яких, дає змогу вловлювати його сутність, що переживається як смисл. Тут смислопородження постає як смисловідкриття, смисловловлення, як схоплювання глибинних смислів буття, що розгортається назустріч.

Смысловбачання змістовно корелює з такими процесами як: смислоусвідомлення – розкриття нових смислових контекстів і зв'язків об'єктів (Д.О. Леонтьєв), включення об'єктів у нові, широкі контексти (Б.С. Братусь), смислоосягнення – розкриття вже відомих смислів, закладених культурою й Універсумом (С.В. Дмитрієв), розпакування смислів (В.В. Налімов), розуміння, смисловловлення, смислорозчитування, схоплювання смислів за допомогою ейдетичної інтуїції [3; 4; 7; 27].

3. Смылотворчість як самопробудження смислів у потоці творчого бачення. Саморух, пульсування та спонтанне виникнення смислу здійснюється всередині динамічного простору смислів, що самопробуджуються, який конституюється двома зустрічними потоками, двома взаємопроникаючими інтенціями, що йдуть від людини та світу. Сама смислотворчість розуміється як спонтанне породження нових смислів шляхом їх одночасного покладання і вбачання, а також як їх подальше поглиблення, оновлення та піднесення до розвиваючих, креатологічних і універсних значень.

Близькими за змістом смислотворчості є процеси смислобудівництва (Ф.Є. Василюк, Д.О. Леонтьєв, С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), смислопобудови (Г.І. Богін), смисловї та творчої рефлексії (С.Ю. Степанов, І.М. Семенов; С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), різні види смислотворчості (С.В. Дмитрієв, О.О. Осанов) [3; 6, 7, 8; 28; 29; 30].

Умовою спонтанного виникнення, постійного оновлення, поглиблення й елативізації смислів є їх існування в динамічному, пересиченому можливостями, породжуючому середовищі, яке характе-

ризується множинністю ступенів свободи. Водночас на відміну від хаотичного, «різномного» постмодерністського текстового середовища, що є принципово «безособовим» і «позасуб'єктним», цей пластичний і чутливий креатологічний простір осмислюється та вміщується в себе Абсолютним творчим «Я». Анонімне та самодостатнє, вируjące смислами, текстове середовище постає у вигляді творчого смислового потоку, саморух якого здійснюється всередині універсної свідомості або творчого бачення особистості. Оскільки сам смисл по суті є надбуттєвим, позачасовим і транспросторовим утворенням, його породження можливе тільки шляхом набуття суб'єктом свого істинно-творчого абсолютного «Я», заняття трансцендентної універсної позиції, яка реалізується як абсолютне творче бачення особистості.

При цьому абсолютне творче «Я», що знаходиться всередині та поза потоком, не є смисловим деміургом і творцем нових смислів, але за допомогою універсальних творчих прийомів і смислових ігор, деконструє, розкриває, пробуджує саморушній семантичний вакуум і, за допомогою особливої установки, вловлює самовиникаючі в просвітах децентрованого середовища свіжі й несподівані смисли.

Водночас породжуючими потенціями володіє сам потік творчого бачення, а його полюси, представлені суб'єктом і об'єктом, служать умовами, взаємовкладеними контекстами створення нових унікальних смислів. Творче бачення проявляється як уявна трансформація реальності, маніпулювання її формами та змістами, як деконструкція і потенціювання, як культивування і зрощування, висвічування та подальший розвиток смислів.

Таке розуміння смислотворчості в певному сенсі відповідає постмодерністській і синергетичній парадигмі творчості, проте долає їх «позаособистісну продуктивність» самим існуванням ламінарного потоку творчого бачення та наявністю універсного творчого «Я», яке вміщує в себе цей потік і, таким чином, володіє ним.

Саме творче бачення звернене переваж-

но всередину, у саму серцевину присвоєної зовнішньої реальності. «Я закриваю очі для того, щоб бачити», – писав Поль Гоген. Бачити позачасовий, позапросторовий смисловий Універсум, який знаходиться всередині і, отже, є індивідуалізованим, своїм власним і підвладним впливу.

При цьому серцевинним і конститутивним потоком творчого бачення виступає смислотворчість, яка проявляється як пробудження дійсності за допомогою системи творчих прийомів, що резонують із її глибинними, генеративними структурами, а також як одночасне маніпулювання, схоплювання і витягування з потоку спалахуючих, емерджентних, спонтанно виникаючих смислів.

Вбачання, відкриття і виробництво смислу є динамічним творчим процесом, який постійно поновлюється і в якому унікальний смисл щоразу індивідуально створюється та відкривається наново. При цьому відбувається накладання та взаємозбагачення двох взаємоспрямованих процесів: співвіднесення об'єкта з цінністю, універсальними й Абсолютом і довільне надання об'єктам нового ціннісно-смислового змісту, з позиції персоніфікованих вищих цінностей і універсного, істинного творчого «Я».

Водночас сам смисловий Універсум опредмечується в феноменологічних світах людини – предметному, символічному, соціальному, рядопокладеним їм внутрішнім, а також їх породжуючим і інтегруючим, світом культури. Іманентна надмірність і хаотичність смислів приборкується і організується за допомогою вихідного пентабазису, що містить п'ять смислових контекстів, які породжуються відповідними феноменологічними світами. При цьому внесення будь-якого об'єкта в цю конфігурацію смислового поля зумовлює самопородження різних видів смислу: предметного (функціонального, прагматичного), лінгвістичного (семантичного, текстового), соціального (міжособистісного, інтерактивного), особистісного (екзистенціального, суб'єктивного) і, зрештою, духовно-творчого, що розвиває креатоло-

Смислотворчість як породження смислів у процесі творчої активності особистості

Символічний світ Лінгвістичний (семантичний) смисл <i>Творче вирішення проблем</i> Рішення «задач на смисл»		Соціальний світ Соціальний (міжособистісний) смисл <i>Творчий діалог</i> Породження смислів у діалозі
	Культура Смислотворчість Створення, поглиблення й елатівізація смислів	
Предметний світ Предметний (функціональний) смисл <i>Продуктивна творча</i> <i>діяльність</i> Створення смислів у процесі творчої діяльності		Внутрішній світ Особистісний (екзистенційний) смисл <i>Творча самореалізація</i> Саморозгортання індивідуальних смислів, смислосбудівництво

гічний смисл (табл.1).

Творче бачення, яке сутнісно визначається пронизуючою його смислотворчістю, є вищою формою творчості, що вільно включає в себе такі конституючі його форми творчої активності, як творча діяльність, вирішення проблем, творчий діалог і самоактуалізація. При цьому кожен із цих видів творчої активності, за допомогою специфічних механізмів робить свій якісно своєрідний внесок у породження нових унікальних смислів.

1. У процесі предметної продуктивної діяльності нові смисли створюються, шляхом діяльнісного опосередкування та включення в нові творчі види діяльності, а також шляхом надання мотивом смислу цілям і обставинам діяльності та, відповідно, діям і операціям (О.М. Леонт'єв, 1972) [1]. Так продуктивна й успішна діяльність може переживатися, насичуватися ігровими та творчими елементами і ставати самостійним самодостатнім мотивом. Водночас у процесі продуктивної діяльності в моменти творчого натхнення спонтанно народжуються нові задуми та несподівані, унікальні побічні смисли.

2. У процесі творчого вирішення проблем нові смисли породжуються в ході вирішення «задач на особистісний зміст»

(О.М. Леонт'єв), «задач на конфліктний смисл» (В.В. Столін), «задач на смислоспородження» (Д.О. Леонт'єв) і шляхом розв'язання екзистенціальних граничних ситуацій (К. Ясперс, 1935), «критичних життєвих ситуацій» (Ф.Є. Василюк), духовних критичних ситуацій (С. Гроф, 2000), урегулювання й осмислення соціокультурних і глобальних криз [1; 3; 6; 31].

Якщо вирішення проблем і завдань є ефективним способом інтелектуального освоєння знакової та понятійної реальності, то на ірраціональному й несвідомому рівні, на якому проблема переростає в таємницю, таким методом і прийомом розуміння невидимого й аструктурованого світу виступає символотворчість.

3. Виникнення та розвиток смислів у процесі творчого діалогу. Сам діалог є універсальним способом взаємозбагачення, взаєморозвитку, множення та передавання смислів. У такому разі, унаслідок взаємонакладання, взаємоперекладів двох або кількох самостійних, індивідуально своєрідних і внутрішньо пов'язаних світів, діалогізуються їх смислоспороджуючі ядра, що слугують генераторами і потужними джерелами нових унікальних смислів. Водночас у результаті міжособистісної інтеракції, в моменти «актів розуміння»

виробляються нові конвенціональні норми та цінності, які виступають генераторами особливих соціальних смислів.

4. У процесі творчої самореалізації особистості нові смисли виникають у процесі саморозгортання та саморозкриття індивідуальних смислових систем. Однією з основних форм само творчості, що здійснюється у внутрішньому світі особистості, на думку Ф.Є. Василюка, є переживання критичних ситуацій, що постає як продуктивний процес, як особлива робота з подолання «розривів» життя та з виробництва нових смислів. При цьому, на думку автора, головне завдання творчого переживання полягає в знаходженні, ствердженні та втіленні нової ціннісної системи особистості [6].

У внутрішньому світі смислотворчість може розглядатися як творче, вільне розгортання унікального смислового ядра, спонтанне самовираження глибинних екзистенціальних смислів, джерелом породження яких є внутрішні, згорнуті, голографічні протосмисли, ізоморфні універсальним архетипам.

5. Смислотворчість як культуротворча активність особистості і як будова духовно-смислового універсуму. Самостворення й існування культури є виробництвом і трансляцією смислів, спосіб відкриття та ствердження унікального смислу людського буття і його співвідношення з гранично конденсованими універсальними смислами. У світі культури чиста смислотворчість здійснюється в процесі вільного самоздійснення, творчих переживань і продуктивного діалогу, присвоєння універсальних цінностей і створення нових унікальних смислових єдностей.

Смислові простори людини та культури багаторазово взаємвміщуються і, по суті, зливаються в потоці творчого бачення. На думку К.А Свас'яна, культура як продукт людської творчості сама творить людину, яка через неї відкриває та змінює світ і саму себе [32].

Оскільки смисли є вихідними елементами та живими клітинами культури, то смислотворчість проявляється як іманент-

ний спосіб її існування, як самодостатній процес створення, перетворення, збагачення й елативізації смислів.

Водночас спонтанне виникнення нових, глибинних смислів відбувається в моменти зустрічі, діалогу та взаємопроникнення світів, у процесі перекладу феноменів, породжених одними світами, на мову інших. При цьому універсальною мовою, за допомогою якої світи можуть розуміти один одного, є мова творчих механізмів, архетипів і голографічних структур, які породжують єдині розвиваючі смисли.

Висновки

Смислотворчість як стрижневий потік творчого бачення постає в ролі смислового ставлення, що співвідносить будь-який висвітлений свідомістю феномен із вищими творчими цінностями особистості та універсальними вимірами реальності, у результаті чого самопороджуються його глибинні креатологічні смисли.

Унікальним і якісно своєрідним світом існування чистої смислової реальності є культура, а її психологічним динамічним простором – творче бачення, у потоці якого смисли самопороджуються, живуть і розвиваються.

У цьому розумінні смислотворчість є процесом спонтанного самовиникнення нових смислів шляхом створення динамічного смислопороджучого простору та системного, уявного маніпулювання якостями об'єктів усередині контекстного потоку бачення.

Смислотворчість як культурно-творча форма активності є вищим проявом творчості, реалізується у феноменальних світах у формі продуктивної діяльності, творчого діалогу, продуктивного вирішення проблем, вільної самореалізації та самодостатньої активності з виробництва, поглиблення й піднесення смислів. Таким чином, смислотворчість, що розуміється як створення та розвиток смислів, може проявлятися як виробництво, активний пошук, розгадування та відкриття неочевидних смислів буття, як читання смислів у душах інших людей, як творче рішення

різноманітних «задач на смисл», а також як трансформація глибинних особистісних смислових структур, що визначають самі способи бачення й осмислення дійсності.

Смислотворчість як вищий рівень творчої активності особистості дає їй змогу

вільно управляти власними переживаннями та станами свідомості, бачити істинні сутності, ефективно діяти, впливати та пробуджувати творчий потенціал інших людей, отримувати доступ до енергій, сил і можливостей вищих смислів, наповнювати своє життя духовністю, творчістю й успіхом.

Література

1. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2001. – 236 с.
2. Зинченко В.П. Живые метафоры смысла // Методология психологии : проблемы и перспективы / Под общ. ред. : В.П. Зинченко. – М. ; С.-Пб. : Центр гуманитарных инициатив, 2012. – 508. – С. 29-50.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 511 с. ; 1-е изд. – 1999.
4. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.
5. Братусь Б.С. Современный мир и психология : размышления о психологической реальности / Б.С. Братусь // Развитие личности. – № 4. – 2006. – С. 129-143.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
7. Дмитриев С.В. Смыслопорождающие механизмы деятельностного сознания личности творца / С.В. Дмитриев // Физическая культура : воспитание, образование, тренировка, 2001. – № 2. – С. 4-10.
8. Осанов А.А. Смыслотворческие интенции сознания и человеческое бытие / А.А. Осанов // Смысл человеческого бытия. Владимир, 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://hpsy.ru/public/x2978.htm>
9. Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили / В.П. Зинченко. – М. : Новая школа, 1997. – 334 с.
10. Эпштейн М. Философия возможного / М. Эпштейн. – С.-Пб. : Алетейя, 2001. – 336 с.
11. Тульчинский Г.Л. Потенциация, овозможение // Проективный философский словарь, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL <http://terme.ru/dictionary/951/word/potenciaciija-ovozmozhenie>
12. Johnson-Laird P.M. Mental models in cognitive science. *Cognitive Science*, 4, 71-115, 1980.
13. Harel S., Papert S. *Constructionism*. Norwood, NJ : Ablex, 1991.
14. Shore B. Twice-born, once conceived: meaning construction and cultural cognition / B. Shore // *American Anthropologist*. 1991. – Vol. 93. – № 1. – P. 9-27.
15. Poplin M. *Constructing Meaning: Visions and Views*. Schenectedy, NY : New York State English Council, 1991.
16. Cunningham D. Beyond educational psychology : steps towards an educational semiotic. *Educational Psychology Review*, 4(2), 165-194, 1992.
17. Solso R. *Cognition and the Visual Arts*. Cambridge : The MIT Press, 1994.
18. Best B., Blake A. , Varney J. *Making Meaning : Learning through LogoVisual Thinking*, Chris Kington, Cambridge, 2005.
19. Weick K. E. *Sensemaking in organizations*. Thousand Oaks, CA : Sage, 1995.
20. Pirolli P. Russell, D. M. Introduction to this special issue on sensemaking. *Human-Computer Interaction Journal*, v 26, n 1 & 2. 1 – 8, 2011.
21. Csikszentmihalyi M. *Flow : The psychology of optimal experience*. Harper & Row, 1990. – 306 p.
22. Shweder, R. *Thinking Through Cultures*. Harvard University Press, 1991.
23. Shore, B. *Culture in mind: Cognition, culture and the problem of meaning*. New York : Oxford University Press, 1996.
24. Osland J. & Bird A. Beyond Sophisticated Stereotyping : Cultural Sensemaking in Context. *Academy of Management Executive*, vol. 14(1), 65-77, 2000.

25. Csikszentmihalyi M., Nakamura J. The Construction of Meaning Through Vital Engagement // Flourishing positive psychology and the life well-lived / edited by Corey L. M. Keyes, Jonathan Haidt. Washington DC : APA, 2003.

26. Kolko, J. Sensemaking and Framing: A Theoretical Reflection on Perspective in Design Synthesis. In the 2010 Design Research Society conference proceedings, 2010.

27. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.

28. *Богин Г.И.* Обретение способности понимать : работы разных лет : в 2 т. / Г.И. Богин. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2009. – Т. 1. – 254 с.

29. *Россохин А.В.* Психология рефлексии измененных состояний сознания : дис. ... док. психол. наук : 19.00.01 / А.В. Россохин. [МГУ]. – Москва, 2009. – 346 с.

30. *Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семенов., С.Ю. Степанов. – Запорожье : Изд-во ЗГУ, 1992. – 192 с.

31. *Столин В.В.* Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.

32. *Свасьян К.А.* Человек как творение и творец культуры / К.А. Свасьян // Вопросы философии, 1987. – № 6. – С. 56-67.